

دانش قرآنی محکم و متشابه

محمد اسعدی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۰

اسعدی، محمد، ۱۳۵۰-
دانش قرآنی محکم و متشابه / محمد اسعدی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰.
چهارده، ۲۹۰ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۶۹: قرآن پژوهی؛ ۷۹)
بها: ۴۵۵۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه. ص. [۲۶۵] - ۲۷۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. قرآن -- متشابهات و محکامات. ۲. Qur'an -- Mutashabehat va Muhkamat (Clear and obscure verses).
۳. قرآن -- علوم قرآنی. ۴. Qur'an -- Qur'anic sciences. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
BPA۵/۱
۲۹۷/۱۵۵
شماره کتابشناسی ملی
۷۵۰۶۹۳۶

دانش قرآنی محکم و متشابه

مؤلف: محمد اسعدی (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ویراستار: سعیدرضا علی عسگری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۰

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز انتشارات دانشگاه پیام نور

قیمت: ۴۵۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱. ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۵-۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین منبع آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره»، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۶۵ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع اصلی درس محکم و متشابه (علوم قرآن ۳) برای دانشجویان رشته‌های علوم قرآن و تفسیر در مقطع کارشناسی ارشد فراهم آمده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی‌ها و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمد اسعدی و نیز از ارزیابان محترم حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سید محمود طیب حسینی و حجت‌الاسلام والمسلمین مسعود تاج‌آبادی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

بخش اول: کلیات و مفاهیم علم محکم و متشابه

فصل اول: مبادی علم محکم و متشابه (تعریف، اهمیت و منابع)

۱. تعریف علم محکم و متشابه ۷
۲. جایگاه و اهمیت علم محکم و متشابه ۸
۳. پیشینه و منابع علم محکم و متشابه ۹
- ۱-۳. منابع کهن علم محکم و متشابه ۱۰
- الف) آثار غیرمستقل ۱۰
- ب) آثار مستقل ۱۲
- ۲-۳. منابع معاصر علم محکم و متشابه ۱۴
- خلاصه فصل ۱۶
- پرسش‌های فصل ۱۶
- فعالیت پژوهشی ۱۷
- منابع پژوهش ۱۷

فصل دوم: مفهوم‌شناسی محکم و متشابه و اقسام آن

۱. مفهوم‌شناسی محکم و متشابه ۱۹
- ۱-۱. بررسی لغوی ۱۹
- ۲-۱. کاربرد قرآنی ۲۱
- ۳-۱. کاربرد روایی ۲۳
- ۴-۱. اصطلاح علمی ۲۵

۲۷	۲. تقسیم‌های محکم و متشابه.....
۲۷	۲-۱. محکم و متشابه حقیقی و اضافی.....
۲۹	۲-۲. محکم و متشابه اصلی و عارضی.....
۳۰	۲-۳. محکم و متشابه مطلق و نسبی.....
۳۰	تفسیر اول.....
۳۱	تفسیر دوم.....
۳۲	۲-۴. محکم و متشابه قطعی و ظنی.....
۳۴	خلاصه فصل.....
۳۵	پرسش‌های فصل.....
۳۵	فعالیت پژوهشی.....
۳۵	منابع پژوهش.....

فصل سوم: گستره مفهومی محکم و متشابه و معیارهای شناخت آن

۳۷	۱. بررسی گستره مفهومی محکم و متشابه.....
۳۷	۱-۱. دیدگاه حداقلی در تشابه.....
۳۸	۱-۲. دیدگاه میانه در تشابه.....
۳۹	۱-۳. دیدگاه حداکثری در تشابه.....
۴۰	تحلیل و جمع‌بندی دیدگاه‌ها.....
۴۲	۲. معیارهای تشخیص متشابهات از محکمت.....
۴۲	۲-۱. معیار متنی.....
۴۴	۲-۲. معیار موضوعی.....
۴۵	۲-۳. معیار عقلی.....
۴۷	۳. محکمت به مثابه «أُمُّ الْكِتَابِ» و نسبت آن با متشابهات.....
۴۷	۳-۱. مفهوم‌شناسی «أُمُّ» و «كِتَاب».....
۴۹	۳-۲. وجوه معنایی «أُمُّ الْكِتَاب».....
۴۹	۳-۲-۱. مرجعیت محکمت.....
۵۱	۳-۲-۲. جامعیت محکمت.....
۵۲	تحلیل و بررسی.....
۵۳	خلاصه فصل.....
۵۴	پرسش‌های فصل.....
۵۴	فعالیت پژوهشی.....
۵۴	منابع پژوهش.....

فصل چهارم: راز وجود متشابهات در قرآن

۵۷	۱. علت‌های تشابه.....
----	-----------------------

۵۷	۱-۱. علت‌های تشابه حقیقی
۵۷	۲-۱. علت‌های تشابه اضافی
۵۸	۱-۲-۱. علل و زمینه‌های متنی
۵۸	الف) کوتاهی لفظ نسبت به معانی بلند
۵۹	ب) وسعت دلالت و چندوجهی بودن الفاظ
۶۰	ج) تدریجی بودن و زمان‌مندی نزول آیات
۶۰	د) زبان قوم و تنوع صنایع ادبی در قرآن
۶۲	۱-۲-۲. علل و زمینه‌های معرفتی
۶۲	الف) ضعف قوای شناختی توده مخاطبان
۶۲	ب) ظاهرگروری با ذهنیت روایی
۶۳	ج) زاویه دید مفسر
۶۴	۱-۲-۳. علل و زمینه‌های تاریخی
۶۴	الف) فاصله‌گرفتن از زمانه و فضای عصر نزول
۶۴	ب) فضای مجادلات کلامی متأخر
۶۵	۱-۲-۴. علل و زمینه‌های روانی
۶۵	الف) غرض‌ورزی و بیماردلی
۶۶	ب) تعصبات گروهی و مذهبی
۶۷	۲. حکمت‌ها و آثار تشابه
۶۷	۱-۲. حکمت‌ها و آثار تشابه حقیقی
۶۸	الف) لطف الهی و مراعات ظرفیت محدود دانش و روحیات مخاطبان
۶۸	ب) آزمایش ایمان به غیب
۶۸	ج) به خضوع‌کشاندن انسان و اعتراف‌گرفتن از او بر جهل و نادانی
۶۸	۲-۲. حکمت‌های تشابه اضافی
۶۹	الف) تحقق یافتن بلاغت معجزه‌آسای قرآن
۶۹	ب) شکوفایی عقل و پرهیز از رویکرد سطحی و تقلیدی
۷۰	ج) کسب اجر و ثواب بیشتر بر اثر تلاش و مجاهدت علمی
۷۰	د) تحصیل و توسعه علوم نظری مرتبط با فهم قرآن
۷۰	ه) سوق دادن توده مؤمنان به سوی راسخان در علم
۷۲	خلاصه فصل
۷۳	پرسش‌های فصل
۷۳	فعالیت پژوهشی
۷۳	منابع پژوهش

بخش دوم: مباحث نظری تأویل آیات متشابه

فصل پنجم: مفهوم‌شناسی تأویل

۷۷.....	۱. مفهوم‌شناسی تأویل.....
۷۷.....	۱-۱. تأویل در لغت.....
۷۹.....	۲-۱. تأویل در کاربرد قرآنی.....
۷۹.....	۱-۲-۱. تأویل کلام و قول ناظر به قرآن.....
۸۰.....	۲-۲-۱. تأویل فعل.....
۸۱.....	۳-۲-۱. تأویل رؤیا.....
۸۱.....	۳-۱. تأویل در کاربرد روایی.....
۸۳.....	۴-۱. تأویل در اصطلاح علمی.....
۸۳.....	۲. تحلیل دیدگاه‌های علمی در ماهیت تأویل.....
۸۳.....	۱-۲. تأویل به معنای نوعی تفسیر و شرح معنا.....
۸۶.....	۲-۲. دیدگاه دوم: تأویل به معنای واقعیت‌ها و مصداق‌های بیرونی آیات.....
۸۷.....	۳-۲. دیدگاه سوم: تأویل به‌عنوان حقایق و رموز پنهان آیات.....
۸۷.....	الف) باطنیان اسماعیلی.....
۸۸.....	ب) عارفان متصوفه.....
۸۹.....	ج) فلاسفه.....
۹۲.....	خلاصه فصل.....
۹۳.....	پرسش‌های فصل.....
۹۳.....	فعالیت پژوهشی.....
۹۳.....	منابع پژوهش.....

فصل ششم: روش تحلیل تشابهات و نقش راسخان در علم

۹۶.....	۱. رویکردها در تحلیل تشابهات.....
۹۶.....	۱-۱. رویکرد ظاهرگرا.....
۹۷.....	۲-۱. رویکرد عقل‌گرا.....
۹۹.....	۲. نقش و جایگاه قرآنی راسخان در علم.....
۱۰۰.....	۱-۲. نگاهی تحلیلی به آیه هفتم سوره آل عمران و آرای مفسران.....
۱۰۳.....	۲-۲. معنا و جایگاه راسخان در علم.....
۱۰۳.....	۱-۲-۲. راسخان از منظر لغوی.....
۱۰۴.....	۲-۲-۲. «راسخان در علم» در قرآن.....
۱۰۵.....	۳-۲-۲. «راسخان در علم» در روایات.....
۱۰۶.....	۳. روشمندی تأویل تشابهات در پرتو مفهوم راسخان.....
۱۰۷.....	۳-۱. نتایج بررسی معناشناسانه تأویل و راسخان.....

۱۰۸.....	۲-۳. اصول و ضوابط کلی تأویل روشمند متشابهات.....
۱۰۸.....	۱-۲-۳. اصول و ضوابط تأویل از بُعد سلبی.....
۱۰۹.....	۲-۲-۳. اصول و ضوابط تأویل از بُعد ایجابی.....
۱۱۰.....	خلاصه فصل.....
۱۱۱.....	پرسش‌های فصل.....
۱۱۱.....	فعالیت پژوهشی.....
۱۱۱.....	منابع پژوهش.....

بخش سوم: آیات محکم و متشابه در قرآن، بررسی تحلیلی نمونه‌ها

فصل هفتم: بررسی نمونه‌هایی از محکمت قرآن

۱۱۷.....	۱. اصول و کلیات اعتقادی و معرفتی.....
۱۱۷.....	۱-۱. در حوزه خداشناسی.....
۱۲۰.....	۲-۱. در حوزه قرآن‌شناسی.....
۱۲۳.....	۳-۱. در حوزه دین و نبوت‌شناسی.....
۱۲۳.....	۱-۳-۱. آیات ناظر به اصل اعتقادی نبوت و اصول دعوت دینی پیامبران.....
۱۲۳.....	۲-۳-۱. آیات ناظر به فلسفه دین و نبوت و اهداف آن.....
۱۲۴.....	۴-۱. در حوزه معادشناسی.....
۱۲۵.....	۵-۱. در حوزه انسان و جهان‌شناسی.....
۱۲۶.....	۲. اصول و کلیات اخلاقی و تربیتی.....
۱۲۷.....	۳. اخبار و قصص تاریخی.....
۱۲۷.....	۴. احکام و قواعد فقهی.....
۱۲۸.....	۱-۴. احکام عملی.....
۱۲۹.....	۲-۴. قواعد فقهی.....
۱۳۰.....	خلاصه فصل.....
۱۳۱.....	پرسش‌های فصل.....
۱۳۱.....	فعالیت پژوهشی.....
۱۳۱.....	منابع پژوهش.....

فصل هشتم: تأویل متشابهات در حوزه خداشناسی (۱): آیات تشبیه‌نما

۱۳۴.....	۱. آیات رؤیت الهی.....
۱۳۵.....	الف) ظاهرگرایان اهل سنت.....
۱۳۵.....	ب) عقل‌گرایان فریقین.....
۱۳۶.....	نمونه‌هایی از روایات اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> در تحلیل و تأویل آیات رؤیت.....
۱۳۶.....	- نفی رؤیت ظاهری.....

۱۳۶	- تفسیر رؤیت به انتظار ثواب
۱۳۷	- تفسیر رؤیت به رؤیت آیات و نشانه‌های الهی
۱۳۷	- تفسیر رؤیت به رؤیت اولیای الهی
۱۳۸	- تفسیر رؤیت به رؤیت قلبی و شهود درونی
۱۴۰	۲. آیات عرش الهی
۱۴۱	تحلیل عرش الهی در روایات تفسیری اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۱۴۲	- عرش به معنای مُلک
۱۴۲	- عرش به معنای علم و دین الهی
۱۴۲	- عرش به عنوان نمادی از همه آفریده‌های الهی
۱۴۳	- عرش به عنوان مخلوق خداوند و تحت تدبیر الهی
۱۴۳	- عرش به عنوان نشانه علم و قدرت الهی
۱۴۵	۳. آیه کرسی الهی
۱۴۷	بررسی تحلیل عقل‌گرایانه کرسی الهی
۱۴۷	- کرسی به معنای علم الهی
۱۴۸	- کرسی به معنای ظرف و جایگاه عرش
۱۵۰	خلاصه فصل
۱۵۱	پرسش‌های فصل
۱۵۱	فعالیت پژوهشی
۱۵۱	منابع پژوهش

فصل نهم: تأویل متشابهات در حوزه خدانشناسی (۲): آیات جبرنما

۱۵۵	۱. آیات هدایت و اضلال
۱۵۷	تحلیل معنایی هدایت و اضلال الهی در رویکرد عقل‌گرا
۱۵۷	الف) هدایت الهی
۱۵۸	ب) اضلال الهی
۱۶۱	۲. آیه حیلولة
۱۶۱	تحلیل آیه در پرتو دلالت سیاقی و روایات اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>
۱۶۴	۳. آیه خلقت برای جهنم
۱۶۵	تحلیل آیه در رویکرد عقل‌گرا
۱۶۷	۴. آیه مالک مُلک
۱۶۸	تحلیل آیه در رویکرد عقل‌گرا
۱۷۰	۵. آیه امر به فسق
۱۷۰	تحلیل آیه در رویکرد عقل‌گرا
۱۷۲	خلاصه فصل
۱۷۳	پرسش‌های فصل

۱۷۳	فعالیت پژوهشی.....
۱۷۳	منابع پژوهش.....

فصل دهم: تأویل متشابهات در حوزه نبوت

۱۷۶	۱. آیات حضرت آدم <small>علیه السلام</small>
۱۷۷	نکته اول.....
۱۷۸	نکته دوم.....
۱۷۹	نکته سوم.....
۱۷۹	نکته چهارم.....
۱۸۰	۲. آیات حضرت یوسف <small>علیه السلام</small>
۱۸۱	نکته اول.....
۱۸۲	نکته دوم.....
۱۸۳	نکته سوم.....
۱۸۴	نکته چهارم.....
۱۸۵	۳. آیات حضرت موسی <small>علیه السلام</small>
۱۸۶	نکته اول.....
۱۸۷	نکته دوم.....
۱۸۷	۴. آیات حضرت محمد <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۸۸	۱-۴. آیه ۵۲، سوره حج.....
۱۸۹	نکته اول، ناسازگاری با مبانی عقلی نقلی.....
۱۹۰	نکته دوم، ضعف مستندات روایی.....
۱۹۱	نکته سوم، نقد و تحلیل دلالتی.....
۱۹۲	۲-۴. آیه ۴۳ سوره توبه.....
۱۹۲	تحلیل عقل گرایانه از آیه.....
۱۹۴	۳-۴. آیه ۲ سوره فتح.....
۱۹۶	تحلیل عقل گرایانه از آیه.....
۱۹۸	خلاصه فصل.....
۱۹۹	پرسش های فصل.....
۲۰۰	فعالیت پژوهشی.....
۲۰۰	منابع پژوهش.....

فصل یازدهم: تأویل متشابهات در حوزه معاد و حقایق غیبی

۲۰۳	۱. آیه دأبئة الارض.....
۲۰۴	۱-۱. تبیین کلی مراد آیه.....
۲۰۵	۲-۱. مراد از «دأبئه» و جزئیات خروج آن.....

۲۰۸ آیات توقّی
۲۰۹ بررسی دیدگاه‌ها در تحلیل اختلاف آیات
۲۱۳ آیات خلود
۲۱۵ بررسی آرای تفسیری درباره خلود مشروط به دوام آسمان و زمین
۲۱۵ قول اول
۲۱۵ قول دوم
۲۱۶ قول سوم
۲۱۶ قول چهارم
۲۱۷ بررسی آرای تفسیری درباره استثنای مشیت الهی
۲۱۷ قول اول
۲۱۷ قول دوم
۲۱۸ قول سوم
۲۱۸ قول چهارم
۲۱۹ خلاصه فصل
۲۲۰ پرسش‌های فصل
۲۲۰ فعالیت پژوهشی
۲۲۰ منابع پژوهش

فصل دوازدهم: تأویل متشابهات در حوزه انسان‌شناسی و جهان‌شناسی

۲۲۲ آیات انسان‌شناسی
۲۲۳ ۱-۱. آیات خلقت انسان
۲۲۳ بررسی و تحلیل
۲۲۵ ۱-۲. آیات شخصیت انسان
۲۲۵ بررسی و تحلیل
۲۲۶ دیدگاه اول: پاسخ با توجه به دوگانگی فطرت و طبیعت
۲۲۸ دیدگاه دوم: پاسخ با توجه به نظام احسن الهی و مسئله شرّ
۲۲۸ دیدگاه سوم: پاسخ براساس تفکیک صفات ذاتی تکوینی و صفات اکتسابی اخلاقی
۲۲۹ ۲. آیات جهان‌شناسی
۲۳۰ ۱-۲. آیات آغاز خلقت آسمان و زمین
۲۳۱ بررسی و تحلیل
۲۳۱ دیدگاه اول
۲۳۲ دیدگاه دوم
۲۳۳ دیدگاه سوم
۲۳۴ ۲-۲. آیات مدت آفرینش آسمان و زمین
۲۳۵ بررسی و تحلیل

۲۳۵.....	دیدگاه اول.....
۲۳۶.....	دیدگاه دوم.....
۲۳۷.....	خلاصه فصل.....
۲۳۸.....	پرسش‌های فصل.....
۲۳۸.....	فعالیت پژوهشی.....
۲۳۸.....	منابع پژوهش.....

فصل سیزدهم: تأویل متشابهات در حوزه احکام و فلسفه احکام

۲۳۹.....	۱. آیات احکام.....
۲۴۱.....	۲. آیات فلسفه احکام.....
۲۴۲.....	۱-۲. آیه فلسفه قصاص.....
۲۴۲.....	بررسی و تحلیل.....
۲۴۴.....	۲-۲. آیه فلسفه حجاب.....
۲۴۵.....	بررسی و تحلیل.....
۲۴۶.....	نکته اول.....
۲۴۶.....	نکته دوم.....
۲۴۷.....	نکته سوم.....
۲۴۹.....	خلاصه فصل.....
۲۵۰.....	پرسش‌های فصل.....
۲۵۰.....	فعالیت پژوهشی.....
۲۵۰.....	منابع پژوهش.....

فصل چهاردهم: تأویل متشابهات در آیات حروف مقطعه

۲۵۲.....	۱. تشابه حروف مقطعه.....
۲۵۲.....	۱-۱. تشابه حقیقی و مطلق.....
۲۵۳.....	۲-۱. تشابه نسبی و اضافی.....
۲۵۴.....	۲. دیدگاه‌ها در تحلیل حروف مقطعه.....
۲۵۴.....	۱-۲. نقش حروف استفتاح.....
۲۵۵.....	۲-۲. نام سوره‌ها.....
۲۵۵.....	۳-۲. حروف تنبیه.....
۲۵۶.....	۴-۲. حروف ترکیب کلام.....
۲۵۷.....	۵-۲. رموز ناظر به بقای دین اسلام.....
۲۵۷.....	۶-۲. رموز حاکی از اسما و صفات خداوند یا پیامبر.....
۲۵۸.....	۷-۲. رموز حاکی از برخی پدیده‌ها.....
۲۵۹.....	۸-۲. ترکیب اسم اعظم الهی.....

۲۵۹.....	۲-۹. حروفی برای تحدّی.....
۲۶۰.....	۲-۱۰. دیدگاه جامع.....
۲۶۰.....	۲-۱۱. جمع بندی و تحلیلی از دیدگاهها.....
۲۶۰.....	الف) در سطح مفاد ظاهری.....
۲۶۱.....	ب) در سطح مفاد باطنی.....
۲۶۲.....	خلاصه فصل.....
۲۶۲.....	پرسش های فصل.....
۲۶۳.....	فعالیت پژوهشی.....
۲۶۳.....	منابع پژوهش.....
۲۶۵.....	منابع

نمایه ها

۲۷۹.....	نمایه آیات.....
۲۸۵.....	نمایه روایات.....
۲۹۰.....	نمایه اصطلاحات.....

مقدمه

«قل الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى»

حوزه فهم قرآن، به دلیل آنکه به مقاصد الهی و مدلول‌های آیات و حیانی معطوف است، حوزه‌ای بس خطیر به شمار می‌آید؛ با این حال، رسالت قرآن عام و هدایت آن، فراگیر است و قرآن خود بارها از آسانی و میسر بودن ارتباط با آن و پند گرفتن از آن، سخن راننده و راه جویندگان دانش قرآنی را باز گذاشته است.

در این میان، باید اذعان کرد که همه آیات دارای سطح یکسانی از دلالت نیستند. قلمرو مطالب قرآن، از صفات جلال و جمال الهی و دانش احوال و شئون غیبی عالم هستی تا علوم و آگاهی‌های مرتبط با انسان و جهان و احوال انبیا و امم و اقوام را شامل است و از این میان، هرچند فهم آیات ناظر به قسم اخیر چندان دشوار نباشد، در قسم نخست، بی‌شک عواملی گوناگون به کژفهمی‌های فراوان دامن زده و در طول تاریخ در بستر جریان‌های مذهبی و سیاسی، به کشمکش‌های نظری و عملی بسیاری انجامیده‌اند.

اگر نگوئیم حوزه متشابهات قرآن معطوف به همین قسم از آیات است، دست‌کم مهم‌ترین حوزه متشابهات که در طول تاریخ مایه نزاع‌ها و فتنه‌های فراوان شده، همین قسم است. دانش «محکم و متشابه» دانشی است که از دل تأملات و تحقیقات قرآنی، روایی و کلامی پژوهشگران اسلامی، و به‌طور عمده در حاشیه آیه هفتم سوره آل عمران، برآمده و در صدر مباحث علوم قرآنی جای گرفته است؛ به‌گونه‌ای که موضوعات و فروع آن را در جای جای حوزه تفسیر قرآن می‌توان ردیابی کرد. اهمیت این بحث تا بدان پایه است که به راحتی می‌توان مکتب فکری و مذهبی هر مفسری را از آنچه در ذیل آیه یادشده به بحث و تحقیق گذارده، دریافت.

شاید نتوان موضوعی از موضوعات علوم قرآنی را یافت که مانند این موضوع، در گستره وسیعی از قرآن اثرگذار بوده و دغدغه خاطر مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گرفته باشد؛ از این‌رو، در مکاتب مختلف اسلامی آثاری پیرامون آن نگاشته شده‌اند؛ با وجود این، کتابخانه مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) چندان حاوی آثاری جامع و مستقل پیرامون زوایای مختلف این دانش از منظر اندیشه‌های ناب شیعی نیست. این نقیصه برای دانشجویان رشته‌های مرتبط به وضوح احساس می‌شود. پیش از این، کتاب پژوهشی در محکم و متشابه در همین راستا نگارش یافت و تا حدودی توانست جای خود را در جامعه علمی باز کند.^۱ با این حال، در پی تجربه‌های چندباره تدریس کتاب و نیز مطالعات و بررسی‌های علمی آن از سوی استادان و دانشجویان فاضل، نیاز به تدوین اثری با ویژگی‌های متفاوت و رفع برخی نواقص و کاستی‌ها برای استفاده بهتر از مطالب آن، به‌ویژه در آموزش‌های علوم قرآنی، احساس می‌شود که این کتاب در همین راستا به نگارش درآمده است. تفاوت‌های این کتاب با اثر گذشته، بیش از ۶۰ درصد برآورد می‌شوند که عبارت‌اند از:

رعایت اسلوب و ساختار آموزشی، تسهیل و روان‌سازی برخی مطالب، اصلاح برخی خطاهای محتوایی و ویرایشی، تنظیم مجدد بحث علت‌ها و حکمت‌های تشابه، افزودن بحث روش‌شناسی تأویل متشابهات با الهام از روش راسخان در علم و افزودن نمونه‌های عینی و تطبیقی از آیات محکم و متشابه و روش تأویل متشابهات در هشت فصل اخیر.

کتاب پیش‌رو، با هدف تأمین منبع اصلی «درس محکم و متشابه»، از سرفصل‌های علوم قرآن در مقطع تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد دانشگاه، یا سطح سه حوزه علمیه)، تدوین شده و ساختار آن در سه بخش اصلی و چهارده فصل فرعی سامان یافته است؛ بخش نخست، در چهار فصل به کلیات و مفاهیم دانش محکم و متشابه اختصاص دارد؛ بخش دوم، در دو فصل به مباحث نظری تأویل متشابهات ناظر است و بخش سوم، در هشت فصل به بررسی تحلیلی نمونه‌هایی از محکومات و متشابهات در قرآن می‌پردازد.

طبعاً استادان محترم برای آموزش این مطالب مناسب است هر فصل را به یک جلسه اختصاص داده و جلسات دیگر را با تحقیقات درسی که نمونه‌های آنها در پایان هر فصل پیشنهاد شده، پوشش دهند.

۱. افزون بر عنایت و حسن ظن جمع قابل توجهی از استادان و فرهیختگان قرآن‌پژوه، انتخاب این کتاب به‌عنوان شایسته تقدیر در هفدهمین دوره جایزه کتاب فصل جمهوری اسلامی در سال ۱۳۹۰ و نیز در سی‌امین دوره جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی در سال ۱۳۹۱ مایه افتخار است.

شایسته و بایسته است که در این مجال از سروران و عزیزانی که در به فرجام آمدن این اثر نویسنده را مشمول لطف و مساعدت خود کرده‌اند، تقدیر کنم؛ از جمله: سرور ارجمند حجت‌الاسلام دکتر سید محمود طیب حسینی که در اثر پیشین نیز در کنار نویسنده بودند و در این اثر به‌عنوان ناظر علمی همکاری داشته و نکاتی اصلاحی حاوی تجربه تدریس آن را گوشزد کردند؛ همچنین ارزیاب گرامی، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین مسعود تاج‌آبادی که ضمن نگاه عالمانه خود، نکات اصلاحی ارزنده‌ای را تذکر دادند؛ و نیز استادان گرامی گروه قرآن‌پژوهی که در تصویب و حمایت از اثر نقش‌آفرین بودند. همچنین جمعی از طلاب سطح چهار جامعة الزهراء حوزه علمیه قم که پیشتر در قالب تحقیقات درسی پیشنهادها و نکاتی اصلاحی را یادآور شده‌اند.

از عموم مخاطبان و استادان ارجمند انتظار دارم با یادآوری کاستی‌های این اثر، نگارنده را مرهون عنایت و لطف خویش قرار دهند.

«وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ»

محمد اسعدی - قم

masadi@rihu.ac.ir

بخش اول

کلیات و مفاهیم علم محکم و متشابه

اهداف و محورهای آموزشی بخش

- شناخت مبادی علم محکم و متشابه
- مفهوم‌شناسی محکم و متشابه و اقسام آن
- شناخت ماهیت و قلمرو آیات محکم و متشابه
- شناخت علت‌ها و حکمت‌های تشابه در آیات

فصل اول

مبادی علم محکم و متشابه (تعریف، اهمیت و منابع)

اهداف و محورهای آموزشی فصل:

- تعریف علم محکم و متشابه؛
- شناخت اهمیت و جایگاه علم محکم و متشابه؛
- شناخت پیشینه و منابع علم محکم و متشابه.

۱. تعریف علم محکم و متشابه

این علم، یکی از دانش‌های مهم در مجموعه علوم قرآنی است که اولاً، برخی مسائل نظری مربوط به تقسیم آیات قرآن به دو گروه محکّمات و متشابهات را بررسی می‌کند و ثانیاً، به معرفی و فهم درست این آیات می‌پردازد. دانشمندان علوم قرآنی، هرچند از علم مستقلی با همین عنوان یاد می‌کنند، اما با توجه به محتوای گسترده آن، افزون بر عنوان محکم و متشابه، بر عنوان‌های بسیار دیگری نیز در ارتباط با این علم توجه می‌کنند؛ عنوان‌هایی مانند: «متشابه القرآن»، «وجوه القرآن»، «مشکل القرآن» و «تأویل القرآن». در این میان، تفاوت علم «محکم و متشابه» با علم «متشابه القرآن»، به دلیل نزدیکی و مشابهت این دو عنوان و تداخل منابع و برخی مباحث آنها، اهمیت بیشتری دارد. عنوان‌های دیگر در واقع ذیل مباحثی از علم محکم و متشابه قابل طرح هستند.

درباره علم «متشابه القرآن»، گفتنی است که «تشابه» در این علم، ناظر به مشابهت الفاظ آیات است، ولی آنچه در علم «محکم و متشابه» مطرح شده، تشابه معنایی و در واقع شبهه‌ناکی معنای آیات است. کارایی علم متشابه القرآن، بیشتر در بیان جلوه‌های ادبی و زبانی قرآن از

یک سو و یادآوری مشابهت‌های لفظی به حافظان و قاریان از سوی دیگر است؛ در حالی که علم محکم و متشابه دارای کارکردی معناشناختی و تفسیری است. از این تفاوت در معرفی منابع و آثار گذشته در بحث از پیشینه و منابع سخن می‌گوییم.

۲. جایگاه و اهمیت علم محکم و متشابه

مباحث علم محکم و متشابه، افزون بر علوم قرآنی، در میان عالمان دیگر علوم اسلامی، نظیر دانشمندان علم اصول فقه، کلام، حکمت و عرفان اسلامی و نیز علوم حدیث محل اشاره و توجه بوده است که جایگاه مهم آن را نشان می‌دهد.^۱ با توجه به خطر جدی تشابه آیات قرآن برای کژدلان سست‌ایمان که در آیه هفتم سوره آل‌عمران^۲ بدان تأکید شده، می‌توان به اهمیت این دانش در حوزه‌های دیگری چون حوزه‌های کلامی و اعتقادی و تربیتی پی‌برد.^۳ نیم‌نگاهی به جریان‌هایی که در طول تاریخ اسلام به نوعی از مسیر اصیل دین فاصله گرفته و فتنه‌انگیز بوده‌اند، این نکته را تصدیق می‌کند. علامه طباطبایی در این‌باره می‌نویسد: «اگر بدعت‌ها و رویکردهای فاسد و انحرافی پس از پیامبر را در حوزه معارف و احکام بررسی کنیم، درمی‌یابیم که اکثر آنها ناشی از پیروی متشابهات و تأویل ناروای آیات بوده است؛ چنان‌که گروهی در پی آیاتی از قرآن در تأیید رویکرد تجسیمی خود بودند و گروهی جبر و گروهی تفویض را در قرآن دنبال می‌کردند و گروهی لغزش‌های پیامبران را مورد توجه قرار می‌دادند و گروهی نفی و تعطیل صفات (تنزیه مطلق) و گروهی تشبیه مطلق و زیادت صفات بر ذات را در آیات می‌جستند. اینها همه ناشی از گرایش به متشابه و عدم ارجاع آن به محکومات بوده است؛ چنان‌که گروهی در باب فلسفه احکام، گوهر احکام را وصول و تقرب دانستند و هر راه و روشی را در نیل به این گوهر روا شمردند و گروهی تکالیف شرعی را پس از نیل به کمال، لغو دانستند. در روزگار پیامبر، با آنکه همه احکام و فرائض و حدود و تدابیر دینی ثابت بود، اما پس از رحلت ایشان به تدریج احکام و حدود به سود مصالح دنیوی قابل اغماض و غیرقابل اجرا

۱. گوناگونی حوزه‌های علمی این دانش را از تنوع منابع و گرایش نویسندگان آنها که در بحث آینده خواهد آمد می‌توان دریافت.

۲. «... فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمَّنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ».

۳. در این‌باره ر.ک: اسعدی و طیب حسینی، پژوهشی در محکم و متشابه، ص ۸-۱۱.

شمرده شد؛ تا جایی که اساساً هدف مورد انتظار از شریعت، اصلاح دنیا تلقی شد و با این نگرش، تدابیر و برنامه‌های دینی را از اصلاح دنیا ناتوان شمردند؛ چنان‌که از سوی دیگر، برخی با این تفکر که اعمال دینی برای تطهیر دل‌ها و هدایت به اندیشه و اراده نیک است، صاحبان تربیت اجتماعی و خادمان خلق را از اعمال دینی بی‌نیاز معرفی کردند.^۱

۳. پیشینه و منابع علم محکم و متشابه

با سیری در فهرست‌ها و کتاب‌نامه‌های مرتبط با این موضوع، می‌توان دریافت که عنوان «متشابه» بیشتر در آثار کهن علوم قرآنی، اعم از مشابهت لفظی و تشابه معنایی است.^۲ اما تفکیک میان این دو علم در آثار مشهور علوم قرآنی، چون البرهان فی علوم القرآن زرکشی و الاتقان فی علوم القرآن سیوطی، به صراحت دیده می‌شود.^۳

با این حال تفکیک یادشده درباره آثار کهنی که اکنون در دسترس نیستند، دشوار بوده و نیازمند شواهدی مانند گرایش علمی مؤلفان و شناخت عصر آنان و نوع شبهات آن روزگار است؛ برای نمونه، آثاری از قرن دوم هجری چون متشابه القرآن حمزة بن حبيب الزيات الكوفي (۱۵۰ یا ۱۵۶ یا ۱۵۸ق) که از پیشوایان علم قرائات است و نیز مشتبهات القرآن علی بن حمزة بن عبدالله الکسانی (۱۸۹ق) که از پیشوایان علم نحو و قرائات است، به دلیل گرایش علمی این مؤلفان، به حوزه تشابه لفظی مربوطاند؛ چنان‌که متشابه القرآن مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق) و متشابه القرآن ابوعلی جبائی (۳۲۹ق) نیز به این حوزه تعلق دارند؛ به دلیل اینکه در روزگار آنها شبهات زنادقه در باب اسلوب بلاغی قرآن رایج بوده است.^۴ البته، الحاق آن دو به حوزه تشابه معنایی نیز نظر به معارضه این دو مفسر با شبهات کلامی، دور از ذهن نیست؛ چه

۱. طباطبائی، المیزان، ج ۳، ص ۴۱-۴۲.

۲. ر.ک: ابن‌الندیم، الفهرست، ص ۳۹.

۳. زرکشی، نوع پنجم البرهان را به «علم المتشابه» (تشابه لفظی) و نوع سی و هفتم را به «علم محکم و متشابه» (تشابه معنایی) اختصاص داده است. سیوطی نیز نوع شصت و سوم الاتقان (ج ۲، ص ۹۹۵) را به «الآیات المشتبهات» و نوع چهل و سوم (ج ۱، ص ۶۳۹) را به محکم و متشابه اختصاص داده است. نیز وی در معترك الاقران (ج ۱، ص ۱۰۳) وجه ششم اعجاز را مشتبهات آیات و وجه نهم را انقسام به محکم و متشابه دانسته است. همچنین او در التحبیر (ص ۱۲۴) از متشابهات لفظی به «الاشباه» یاد کرده است.

۴. در این باره ر.ک: مسعودی، مروج الذهب، ج ۴، ص ۲۲۳-۲۲۴؛ اسکافی، درة التنزیل و غرة التأویل، ص ۷-۹ و ۵۳۸؛ کرمانی، البرهان فی متشابه القرآن، ص ۵۰۵؛ زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۰۳.

اینکه از این منظر حتی برخی آثار مربوط به علم متشابه لفظی در تحلیل پاره‌ای از شبهات قرآنی ارزشمند است؛ برای مثال، اثر کهن و درخور توجهی از این آثار، کتاب متشابه القرآن العظیم، نگاشته احمد بن جعفر بن محمد بن عبیدالله بن ابی داوود المنادی - معروف به ابن المنادی (۲۵۶-۳۳۶ق) - است. این کتاب هرچند تنها تصنیف و گردآوری مشابهت‌های لفظی است و همان‌گونه که مصنف تصریح دارد، به کار حافظان و قاریان برای تثبیت محفوظاتشان می‌آید،^۱ اما مباحث نظری مفیدی نیز در اهمیت توجه به این حوزه متشابهات دارد. وی معتقد است این آثار برای پاسخگویی به شبهه‌هایی که ملحدان در باب تکرار تعبیرهای مشابه قرآنی و نقض حکیمانانه بودن قرآن مطرح می‌کنند، نیز اهمیت دارند. وی در پایان کتاب، حکمت کلی این تکرارها و مشابهت‌ها را به اختصار بیان می‌کند.^۲

اینک پیشینه و منابع علم محکم و متشابه در دو محور کلی به شرح ذیل بررسی می‌شوند:^۳

۳-۱. منابع کهن علم محکم و متشابه

این منابع از یک منظر به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته نخست آثار غیر مستقل و پراکنده در ضمن مباحث تفسیری و علوم قرآنی، و دسته دوم، آثار مستقل که به علم محکم و متشابه اختصاص دارند.

الف) آثار غیر مستقل

از آنجا که علم محکم و متشابه، اساساً به حوزه تفسیر قرآن و فهم آیات آن مربوط است، به‌گونه‌ای طبیعی در عموم تفسیرها می‌توان مباحثی مرتبط با این دانش سراغ گرفت^۴ که البته گستره این مباحث، تابع روش و گرایش مفسران است؛ یعنی در تفسیرهای نقلی و اثری، تنها در قالب روایات و اخبار از معانی متشابهات یاد می‌شوند و در تفسیرهای درایی و اجتهادی، بحث

۱. ابن المنادی، متشابه القرآن العظیم، ص ۶۰ و ۲۲۶.

۲. همان، ص ۲۲۷.

۳. برای آگاهی از منابع محکم و متشابه ر. ک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۹۷؛ بکائی، کتابنامه بزرگ قرآن کریم، ج ۱۱، ص ۵۲۹۷-۵۲۹۸؛ سعیدی‌زاده، «کتاب‌شناسی محکم و متشابه»، مجله پژوهش‌های قرآنی، ش ۲۱-۲۲، ۱۳۷۹؛ نبوی و دیگران، «تکمله‌ای بر کتاب‌شناسی محکم و متشابه»، مجله علوم و معارف قرآن و حدیث، ش ۶، بهار ۱۳۹۵.

۴. ابن المنادی در متشابه القرآن العظیم (ص ۵۹-۶۰) به بحث متشابهات در آثار تفسیر مفسران گذشته اشاره کرده و آثار مفسران تابعی را که بیشتر روایات آنان به ابن عباس می‌رسند، از نوع «متشابه تأویل القرآن» برشمرده است.

و بررسی‌های نظری نیز در تحلیل تشابه آیات مطرح‌اند. این بحث و بررسی‌ها نیز با توجه به گرایش مذهبی-کلامی مفسران، اعم از شیعی، اعتزالی، سلفی، اشعری و... متفاوت هستند. کهن‌ترین اثر غیرمستقل در این باب، مصحف خاص امام علی علیه السلام است که پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله در سال یازدهم هجری، با تکیه به منابعی چون تعالیم قرآنی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، از سوی آن حضرت تدوین شد و به عللی با استقبال جریان حاکمیت و خلافت مواجه نشد. بر اصل نگارش این مصحف از سوی امام علیه السلام، دانشمندان شیعی و سنی اتفاق نظر دارند؛^۱ هرچند در ویژگی‌ها و افزوده‌های غیرقرآنی آن، اختلاف است.^۲ روایاتی از مصادر شیعی بیانگر آن هستند که این مصحف شامل همه اصناف علوم قرآنی، نظیر تأویل و تنزیل، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، حلال و حرام و... بوده و هیچ حکمی در آن و نهاده نشده است.^۳ در برخی از این روایات تصریح شده که مصحف مزبور در اختیار دیگر امامان اهل بیت علیهم السلام قرار گرفته است^۴ و بر این اساس می‌توان ادعا کرد که روایات ائمه علیهم السلام در تفسیر و علوم قرآنی با این اثر مرتبط بوده و مصحف مزبور دست‌کم به‌عنوان یکی از منابع آنان قابل اذعان است و از همین رو، چنان نیست که هیچ بخشی از آن در دسترس نباشد.^۵ به هر حال، از جامعیت مصحف مزبور، از جمله نسبت به محکم و متشابه قرآن، می‌توان پیشینه این مسئله را در آثار علمی تا دهه دوم قرن اول هجری پذیرفت.

افزون بر این، در حوزه علوم قرآنی، آثار دیگری در ابواب «وجوه القرآن»، «مشکل القرآن» و «تأویل القرآن» به شرح ذیل، مشتمل بر موضوع محکم و متشابه هستند. به‌طور خاص، در باب وجوه القرآن، نمونه کهنی از آثار، رساله‌ای است که به تعبیر علامه مجلسی، در اصناف آیات قرآن و انواع آن به روایت ابوعبدالله نعمانی (متوفای نیمه دوم قرن چهارم هجری) نقل شده و در

۱. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۰۴ و ج ۸، ص ۱۷؛ عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۶۶؛ خویی، البیان، ص ۲۲۳-۲۲۵؛ ابن‌سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۳۳۸؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۱۸۳.

۲. در این باره ر.ک: قبانجی، مسند الامام علی علیه السلام، ج ۲؛ ایازی، مصحف امام علی علیه السلام؛ نکونام، پژوهشی در مصحف امام علی علیه السلام.

۳. ر.ک: طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۳۸۳؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۴۱.

۴. ر.ک: طبرسی، همان‌جا؛ مجلسی، همان، ص ۴۲-۴۳؛ نیز کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۰۴، ح ۲۳؛ صفار، بصائر الدرجات، ص ۱۹۳، ح ۳.

۵. بخشی از روایاتی که در باب تشابهات به ائمه علیهم السلام منسوب هستند، در بحارالانوار (ج ۸۹، ص ۳۷۳-۳۸۵) به‌طور مستقل گزارش شده‌اند.

آن از وجوه آیات و مفاهیم قرآنی با نام محکم و متشابه یاد شده است.^۱ این رساله که به صورت روایت واحدی از امام صادق علیه السلام و منتهی به امام علی علیه السلام گزارش شده، افزون بر نعمانی، به اشخاص دیگری چون سیدمرتضی نیز نسبت یافته^۲ و اساساً از جهت سند، مصدر و متن، با چند و چون های فراوانی مواجه است،^۳ هرچند در حدّ یکی از آثار علمی محققان شیعی در قرن های نخستین هجری، قابل قبول به نظر می رسد.

همچنین عموم آثار متأخری که به طور جامع، به شرح دانش های قرآنی پرداخته اند و از علم محکم و متشابه هم یاد کرده اند نیز در این باره درخور مراجعه هستند.^۴

ب) آثار مستقل

از کهن ترین آثار مستقل و در دسترس که به طور خاص به حوزه محکم و متشابه ناظر هستند، می توان از کتاب های ذیل یاد کرد:

– الردّ علی الجهمیة والزنادقة فیما شکّوا فیه من متشابه القرآن و تأولوه علی غیر تأویلہ، منسوب به احمد بن حنبل (۱۶۴-۲۴۱ق).^۵

در این رساله کوتاه شبهات زنادقه در آیات متناقض نما، نقد شده و بر پایه مذهب سلفیه، دیدگاه های تعطیل گرایانه در حوزه صفات الهی در مسائلی چون رؤیت، تکلم، استقرار بر عرش، بررسی و نقد شده اند.

– حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، اثر ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی معروف به شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶ق).

۱. مجلسی، همان، ج ۹۰، ص ۱-۹۷.

۲. به نظر برخی این رساله از زمان مجلسی و شیخ حرّ عاملی به نام سیدمرتضی شهرت یافته (ر.ک: حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۰، ص ۳۹؛ نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۳، ص ۳۶۵؛ نیز ر.ک: خویی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۲، ص ۱۴۷). در حالی که دلیل استواری بر این انتساب در دست نیست (در این باره ر.ک: موسوی مدد، رسائلی درباره تفسیر و علوم قرآنی منسوب به اهل بیت علیهم السلام، شناخت نامه قرآن، به اهتمام محمدجواد صاحبی، ج ۲، ص ۲۰-۳۶).

۳. در این باره ر.ک: موسوی مدد، همان، ص ۲۳ و ۲۷-۲۸؛ استادی، آشنایی با تفاسیر، ص ۵۵-۶۶.

۴. ر.ک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۷۹-۹۹، نوع ۳۶ و ۳۷؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۶۳۹، نوع ۴۳.

۵. نسبت این اثر به احمد بن حنبل، مورد بحث است (ر.ک: ابن حنبل، الردّ علی الجهمیة، ص ۱۵-۲۹؛ شهابی، ادوار فقه، ج ۳، ص ۷۵۸؛ نیز: سبحانی، مصادر الفقه الاسلامی، ص ۴۱۸).

مبادی علم محکم و متشابه (تعریف، اهمیت و منابع) ۱۳

این اثر که به گزارش فهرست‌نگاران، ده جلد بوده^۱ و اکنون تنها یک جلد آن در دسترس است، از مهم‌ترین آثار در حوزه محکم و متشابه با نگرش شیعی امامی است. در این کتاب حَلّ شبهات آیات به ترتیب سوره‌ها از منظری عقلی ادبی دنبال شده است.

– متشابه القرآن، اثر قاضی عبدالجبار بن احمد الهمذانی الأسدآبادی (۴۱۵ق).

مؤلف که از مشاهیر معتزله است، با تکیه بر شواهد عقلی و ادبی، پس از بیان مسائلی در موضوع متشابه، آیات مورد نظر را به ترتیب سوره‌های قرآن، در پرتو محکّمات تفسیر کرده و به نقد مخالفان می‌پردازد. ویژگی این اثر افزون بر مؤلف آن، جامعیت و فراگیری نسبت به آیات صفات است.

– غرر الفوائد و درر القلائد (أمالی المرتضی)، اثر علی بن الحسین الموسوی، معروف به شریف مرتضی (۳۵۵–۴۳۶ق).

در این کتاب آیاتی که در معرض شبهه واقع می‌شوند، به گونه موضوعی و پراکنده، با رویکردی عقلی و ادبی و با نگرش شیعی امامی تحلیل شده‌اند و افزون بر آن، بر احادیث متشابه نیز توجه و روی آنها تحلیل شده است. از ویژگی‌های بارز این اثر، فواید ادبی آن است که توجه دانشمندان را به خود جلب کرده است.

– متشابه القرآن و مختلفه، اثر محمد بن علی بن شهر آشوب المازندرانی (۴۸۸–۵۸۸ق).

مؤلف که از عالمان شیعی امامی است، پس از بیان مقدمه‌ای کوتاه در موضوع حاضر و آرای علما، به گزارش و تحلیل متشابهات به صورت موضوعی می‌پردازد. قلمرو بحث او موضوعات متنوعی هستند که مورد شبهه و اختلاف واقع شده‌اند؛ اعم از مباحث اصول اعتقادی و برخی مباحث متفرقه در باب اصول فقه، احکام شرعی، علوم قرآنی و مسائل نحوی.

– ردّ المتشابه إلى المحکم من الآيات القرآنية و الأحادیث النبویة، اثر محیی‌الدین ابن عربی (۵۶۰–۶۳۸ق).

این کتاب با اختلاف جزئی در تقدیم و تأخیر مباحث، تحت عنوان إزالة الشبهات عن الآيات و الأحادیث المتشابهات، به محمد بن احمد الإسعردی، معروف به ابن اللبان دمشقی (۶۷۹–۷۴۹ق) نسبت داده شده است.

ابن عربی و ابن اللبان، هر دو رویکرد صوفی عرفانی داشته‌اند و کتاب یادشده نیز در تأویل

۱. ر.ک: سیدرضی، حقائق التأویل، مقدمه محمدرضا آل کاشف الغطاء، ص ۹۱.

موضوعات متنوعی در حوزه صفات الهی با همین رویکرد نگاشته شده است. ترتیب مباحث در این کتاب به شیوه موضوعی در ۲۱ بخش انجام گرفته است.

– الإکلیل فی المتشابه والتأویل، اثر احمد بن عبدالحلیم بن تیمیه (۷۲۸ق).

ابن تیمیه، که از رهبران مکتب سلفیه است، در این کتاب به اختصار به مباحث نظری موضوع تأویل متشابه و نقد رویکرد تأویلی باطنی و معتزلی و تحکیم روش سلفی می‌پردازد و به شرح آیات متشابه نظر ندارد. وی میان تفسیر و تأویل تفکیک کرده و در حوزه آیات ذات و صفات الهی، علم تأویل را به خداوند اختصاص داده است.

– متشابه القرآن، اثر صدرالدین محمد شیرازی، معروف به: ملاصدرا (۱۰۵۰ق).

رساله‌ای عربی که با رویکرد فلسفی عرفانی و نگاه شیعی نگاشته شده و به بررسی مباحث نظری حوزه محکم و متشابه و نقد دو رویکرد تشبیه و تعطیل در شناخت متشابهات پرداخته و تأویل برخی متشابهات را بیان می‌کند.

۳-۲. منابع معاصر علم محکم و متشابه

اهمیت مسئله محکم و متشابه در حوزه تفسیر و علوم قرآنی، نویسندگان معاصر را نیز به توجه جدی به این مسئله واداشته است. در شمار آثار غیرمستقل می‌توان به منابع ذیل اشاره کرد:

– بحث مبسوط علامه طباطبایی در ذیل آیه هفتم سوره آل عمران در تفسیر المیزان؛

– جلد سوم کتاب التمهید فی علوم القرآن، اثر استاد محمدهادی معرفت؛

– تأویل القرآن النظریه والمعطیات، اثر سیدکمال حیدری.

افزون بر این، آثار مستقلی نیز در نحله‌های مختلف فکری در قالب کتاب و رساله و

پایان‌نامه در این باره به زبان‌های گوناگون تدوین شده‌اند که برخی از این آثار عبارت‌اند از:

– المتشابه، اثر حسین نصّار.

مؤلف مصری کتاب، اثر خود را ناظر به بحث عبدالرحمن سیوطی، در باب اعجاز قرآن در

معتزک الاقران، سامان داده است. از ویژگی‌های این اثر، توجه جدی به بعد ادبی موضوع و نیز

نقل آرای مختلف در موضوع محکم و متشابه است.

– متشابه القرآن دراسة موضوعية، اثر عدنان محمد زرزور.

این کتاب از آثار نسبتاً جامع در مباحث نظری محکم و متشابه به شمار می‌آید که مؤلف

مبادی علم محکم و متشابه (تعریف، اهمیت و منابع) ۱۵

سوری آن، به تعریف لغوی و اصطلاحی و دیدگاه‌های علمای گذشته، ملاک تمییز میان محکم و متشابه، حکمت ورود تشابه در قرآن و مسئله علم به تمام آیات و تفسیر متشابهات در دیدگاه متکلمان و محدثان پرداخته است.

– التّشابه منهج القرآن فی فهم القرآن اثر صلاح الدین خلیل الکلاس.

مؤلف سوری این کتاب، اثر خود را در مواجهه با آرای محمد شحرور، در الکتاب والقرآن، به طور خاص و آرا و قرائت‌های معاصران، امثال محمد احمد خلف الله، نصر حامد ابوزید، حسن حنفی، محمد عابد جابری و...، به طور عام تألیف کرده است.

– پژوهشی در محکم و متشابه، اثر محمد اسعدی و سید محمود طیب حسینی.

این اثر که در نگارش کتاب حاضر و محتوای آن سهم درخور توجهی دارد، پیش از این با رویکردی پژوهشی و تطبیقی و ناظر به مسائل مهم این موضوع و با تأکید بر اندیشه‌های مکتب اهل بیت علیهم‌السلام تدوین شده است.

خلاصه فصل

– علم محکم و متشابه، یکی از دانش‌های مهم در مجموعه علوم قرآنی است که اولاً، برخی مسائل نظری مربوط به تقسیم آیات قرآن به محکم و متشابه را بررسی می‌کند و ثانیاً، به معرفی و فهم این آیات می‌پردازد.

– تفاوت علم «محکم و متشابه» با علم «متشابه القرآن» از این قرار است: تشابه در علم «متشابه القرآن»، ناظر به مشابهت الفاظ آیات است، ولی آنچه در علم «محکم و متشابه» مطرح است، تشابه معنایی و در واقع، شبهه‌ناکی معنای آیات است. همچنین کارایی علم متشابه القرآن بیشتر در بیان جلوه‌های ادبی و زبانی قرآن است و یادآوری مشابهت‌های لفظی به حافظان و قاریان است؛ در حالی که علم محکم و متشابه دارای کارکردی معناشناختی و تفسیری است.

– مباحث علم محکم و متشابه افزون بر علوم قرآنی در میان عالمان دیگر علوم اسلامی، نظیر دانشمندان اصول فقه، کلام، حکمت و عرفان اسلامی و نیز علوم حدیث محل اشاره و توجه بوده است که جایگاه مهم آن را نشان می‌دهد. اهمیت ویژه این علم با توجه به خطر متشابهات و کژتابی‌های آنها در معرفت و ایمان دینی و بروز انحراف‌ها و فتنه‌های اعتقادی و اجتماعی روشن می‌شود.

– آثار مربوط به علم محکم و متشابه در دو دسته کلی منابع کهن و معاصر و هریک در دو دسته غیر مستقل و مستقل، درخور توجه‌اند. این آثار از قرن نخست هجری تاکنون، قابل پیگیری هستند که مصحف امام علی علیه السلام کهن‌ترین منبع غیر مستقل در این باره است.

– از کهن‌ترین آثار مستقل و در دسترس تا قرن ششم، آثار ذیل درخور اشاره‌اند: الردّ علی الجهمیة والزنادقة، منسوب به احمد بن حنبل، حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، اثر سیدرضی، متشابه القرآن، اثر قاضی عبدالجبار، غرر الفوائد و درر القلائد، اثر سیدمرتضی و متشابه القرآن و مختلفه، اثر ابن شهر آشوب.

پرسش‌های فصل

۱. تفاوت علم محکم و متشابه را با علم‌المتشابه بیان کنید.
۲. اهمیت و جایگاه علم محکم و متشابه را توضیح دهید.
۳. سه منبع کهن در پیشینه علم محکم و متشابه معرفی کنید.